

**Руслана Андросович,**  
студентка магістратури  
ННІ філології та журналістики  
Науковий керівник: **Г. І. Гримашевич,**  
кандидат філологічних наук, доцент.

## **ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НА ПОЗНАЧЕННЯ КУХОННОГО НАЧИННЯ В ГОВІРКАХ ЛУГІНСЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

*У статті проаналізовано лексеми з ЛСГ на позначення кухонного начиння, зафіксовані в говірках Лугинського району Житомирської області.*

Одним із найдавніших пластів лексичного фонду української мови є побутова лексика. Сформована впродовж віків, вона несе інформацію про духовну та матеріальну культуру носіїв мови. Номінація посуду та кухонного начиння в українській мові привертала увагу багатьох діалектологів: Е. Гоци [2], А. Очеретного [3-7], Н. П'яст [8-10], Л. Спанатій [11], Є. Турчин [12]. Побутова лексика, зокрема назви посуду та кухонного начиння Середнього Полісся, а саме говірок Лугинського району Житомирської області, досі не була предметом системного наукового опису, що й зумовлює актуальність вибору теми дослідження.

Актуальність дослідження номінації посуду та кухонного начиння зумовлена необхідністю зафіксувати назви, пов'язані з посудом, кухонним начинням, які упродовж останніх десятиріч зазнають відчутних змін, зумовлених різними чинниками (утрата реалій, яка призводить до змін у сфері номінації, зміна семантики назв, а то й цілковите їх зникнення, поява нових предметів побуту), що покликано зберегти та системно дослідити цю частину побутової лексики в контексті української діалектної мови.

Метою дослідження є системний аналіз назв посуду та кухонного начиння, зафіксованих у середньополіських говірках с. Червона Волока, с. Волошино та с. Рудня-Жеревці Лугинського району Житомирської області.

Об'єктом дослідження є тематична група лексики посуду та кухонного начиння середньополіських говірок с. Червона Волока, с. Волошино та с. Рудня-Жеревці Лугинського району Житомирської області. Ця група лексики належить до однієї з

найдавніших і найпоширеніших мікросистем у діалектній лексико-семантичній макросистемі, що дозволяє говорити про її глибоку архаїчність, про важливу роль для вивчення лексичного складу мови.

Оскільки Полісся є архаїчною зоною, то тут досі збережена значна частина архаїчних рис на всіх мовних рівнях, насамперед на лексичному та фонетичному, тому значення зафіксованих мовних фактів зростає для пізнання синхронного мовлення та діахронії мовних явищ.

Лексико-семантична група на позначення кухонного начиння у говірках с. Червона Волока, с. Волошино та с. Рудня-Жеревці репрезентована лексемами, що позначають семи 'друшляк', 'щіточка з кількох пір'їн, квач для змащування сковороди, дека, форми жиром', 'лійка для переливання рідини в посуд із вузьким отвором', 'дерев'яний товкач, яким розтирають мак, пшоно, сіль', 'глибока череп'яна посудина напівсферичної форми з широким отвором для розтирання маку, пшона і т. ін.', 'продовгувата дерев'яна лопаточка для розмішування мамалиги, лемішки і т. ін.', 'дерев'яний валик з потовщенням в середній частині для розкачування тіста і т. ін.', 'тертка', 'металева ступка, у якій товчуть сало для засмачення страви', 'дерев'яна посудина, у якій товчуть сало для засмачення страви', 'товкач у ступці', 'ополоник', 'ганчірка, з допомогою якої виймають з печі або беруть горшки', 'сито', 'пристрій для нашатковування капусти'.

Для позначення тертки діалектоносії всіх поколінь використовують загальнонародну лексему *'тертка*: 'кухонний предмет – металева пластинка з густо пробитими дрібними отворами, об гострі краї яких тнуть що-небудь' (СУМ, X, с. 99) і *тер'тушка*, яка репрезентує сему 'маленька тертка', напр.: *на 'тертку тру бура'к'і с'в'ін'ам / а тер'тушка / то в 'хат'і 'л'уд'ам 'їести' ва'ри'ти'* (Л. А. Павлішина, ЧВ.); *дл'а борш'чу бура'к'і йа тру на тер'тушц'і / а дл'а ху'доб'і тру на 'терц'і* (Г. К. Макуха, ЧВ.); *тер'тушка шоб 'моркву 'терти* (Є. Г. Курта, Р-Ж). Ця лексема мотивована назвою дії: терти → тертка, тертушка (жін. рід) та утворена суфіксальним способом.

Сема 'посудина з дірочками, що служить для проціджування або протирання їжі' в досліджуваних говірках реалізується однотипно – загальнонародною лексемою *друш'л'ак* (СУМ, II, с. 427), напр.: *на друшл'а'ку про'цажуйу вер'мі'шел'* (макарони)

(Г. К. Мукуха, ЧВ., В.); *друш'лак*: *друш'лак з ве'ликими і ма'лими 'дирками* (М. М. Велікдус, Р-Ж.), але є і варіант *трушл'ак* з оглушенням першої фонемі. Хоча, можливо, що в цьому випадку спрацьовує народна етимологія: *труш'л'ак* – від трусити, бо вермішель, проціджуючи на друшляк, підтрушують, щоб краще прополоскати.

На позначення щіточки з кількох пір'їн для змащування сковороди, дека, форми жиром нами виявлено лексему *квач*, напр.: *'деко і сковоро'ду 'мажу ква'чом* (Г. К. Макуха, ЧВ.) та лексему, мотивовану назвою дії, яку виконує предмет, – *под'мазка*, напр.: *'добре / ко'ли<sup>і</sup> ње дв'ѐ под'маз'кі / од'на дл'а 'дека / а д'руга / шоб 'коржи'к<sup>і</sup> 'мазат њаї'цем* (Л. А. Павлішина, ЧВ.) та *пома'зок*, напр.: *пома'зок дл'а 'дека* (Є. Г. Курта, Р-Ж.). Ця лексема наявна і в інших середньополіських говірках, тільки без префікса *под-*: *мазка*, жін. рід (СПГ, с. 120). Лексема *квач* є загальноновживаною: 'намотане на кінець палиці клоччя, ганчір'я тощо для мащення чого-небудь' (СУМ, IV, с. 132).

Лійка для переливання рідини в посуд із вузьким отвором у досліджуваних говірках має назву *л'ейка*, напр.: *'л'ейкої 'добре в шос' 'вуз'ке моло'ко чи га'р'елку перели'ват // ња со'б'ѐ ку'пи'ла на ба'зар'і плас'масову / а ко'ли'с' була њ мета'л'ічна* (Г. К. Макуха, ЧВ.). Лексема *л'ейка* мотивована назвою дії: *лити* → *л'ейка* та утворена суфіксальним способом.

Сема 'дерев'яний валик із потовщенням у середній своїй частині для розпушування тіста' реалізується, за свідченням усіх інформаторів, лексемою *ка'чалка*, напр.: *т'реба ка'чалка / шоб 'т'ѐсто рос'качуват дл'а 'корж'ікоў / ње у ме'не ка'чалка / шоб г'лади'т полот'н'ани'ње рушни'к<sup>і</sup> / 'токо во'на з 'рубч'ікам'і* (Л. А. Павлішина, ЧВ.; Г. С. Самойлюк, В.; Г. С. Голеня, В.), походження якої мотивоване назвою процесу, дії – качати, утворена суфіксальним способом та *'скалка*, напр.: *'скалка дл'а 'т'ѐста* (Є. Г. Курта, Р-Ж.). Назва *ка'чалка* зафіксована в поліських говірках ще й з іншим значенням, напр.: *суцвіття, котик рогози* (СПГ, с. 93) та *качілка* для качання білизни після прання (СПГ, с. 94). Ця лексема відома літературній мові зі значенням 'кругла, гладко витесана палиця для розкачування білизни, тіста, вигладжування, вирівнювання одягу тощо' та 'крісло-гойдалка' і ремаркується як *розм.* (СУМ, IV, с. 123).

Глибока череп'яна посудина напівсферичної форми з широким отвором для розтирання маку, пшона і т. ін. у досліджуваних говірках має назву *ма'котра*, напр.: *у ма'котр'ї рости'райу мак і 'сипл'у у' йушку* (Л. А. Павлішина, ЧВ.; М. М. Великдус, Р-Ж.), але лексема *ма'котра* в говірках відзначається ширшою семантичною структурою, оскільки реалізує ще й сему 'металева ступка, у якій товчуть часник, перець і т. ін.', 'голова' з негативним забарвленням: *пус'та ма'котра*; 'зачіска': *обст'ри'гли<sup>і</sup> под ма'котри'к, ма'котру* (ЧВ., В.). Ця лексема наявна і в інших середньополіських говірках із різним значенням:

1) *макотрик* – невелика, переважно полив'яна макітра (СПГ, с. 121);

2) *макуотра* – спосіб підстригання, при якому волосся обрізувалося під прямим кутом до поверхні голови (СПГ, с. 121).

Ковганка, дерев'яна посудина, у якій товчуть сало для засмачення страви, називається *тоў'качка* (Л. А. Павлішина, ЧВ.; Є. Г. Курта, Р-Ж.), яка мотивована назвою дії: *товкти* → *тоў'качка*, утворена суфіксальним способом, *'коўши'к* (Г. К. Макуха, ЧВ.), утворена від *ковиш* за допомогою суфікса *-ик* та *чобо'ток* (М. М. Великдус, Р-Ж.). Лексема *тоў'качка* відома літературній мові: 'те саме, що *тоў'кач* – товстий дерев'яний стрижень, ударами, натискуванням якого ущільнюють яку-небудь масу або подрібнюють, розтирають що-небудь' (СУМ, X, с.163).

Сему 'дерев'яний товкач, яким розтирають мак, пшоно, сіль тощо' в говірці реалізує лексема *м'йало* (Л. А. Павлішина, ЧВ.), *тов'качік* (Г. К. Макуха, ЧВ.), напр.: *о'нучка тов'качіком 'л'убіт мак 'терти<sup>і</sup> / а то'д'е тов'качіка об'ли'зуйе* (Г. К. Макуха, ЧВ.) та *тоў'качка* (Г. С. Голеня, В.).

У говірках с. Червона Волока, с. Волошино та с. Рудня-Жеревці сему 'товкач у ступці' реалізують лексеми *тоў'кач*, напр.: *в с'тупці'і тоўк'ти<sup>і</sup> / то тоў'кач йе* (Г. К. Макуха, ЧВ.; М. М. Великдус, Р-Ж.), та форма жіночого роду – *тоў'качка* (Л. А. Павлішина, ЧВ.; Г. С. Голеня, В.). Лексеми *м'йало* і *тоў'кач'ік* мотивовані призначенням і є віддієслівними дериватами (від *м'яти*, *товкти*). Назва *тоў'кач'ік* → суфіксальний відіменний дериват (*товкач* → *товкачик*).

Натягнена на обруч густа сітка, через яку просівають борошно та інші сипкі речовини або проціджують що-небудь, у

досліджуваних нами говірках передається загальнонародною лексемою *'си'то* (СУМ, IX, с. 208), напр.: *му'ку 'через 'си'то перес'е'вайемо* (Л. А. Павлішина, Г. К. Макуха, Ч.В.; Г. С. Голеня, В.; Є. Г. Курта, Р-Ж.) та *реше'то*, напр.: *'через реше'то перес'е'вайу му'ку* (М. М. Великдус, Г. С. Самойлюк, В.). Обід сита номінується *оби'чейка*. У мові людей старшого покоління ця лексема виражається фонетичним варіантом *воби'чейка*, напр.: *на воби'чейці' і од 'си'та 'мона віші'ват // на'т'анеш кан'ву / і во'на не с:у'вайец':а* (О. С. Можарчук, ЧВ.).

На позначення пристрою для шаткування капусти нами зафіксовано лише лексему *шатков'ни'ця* (усі інформатори), напр.: *ка'пусту с'коро на шатков'ни'ці' і с'екти* (Л. А. Павлішина, ЧВ.). Назва, очевидно, утворена від дієслова *шаткувати* 'різати на тонкі довгі смужки (перев. капусту)' (СУМ, XI, с. 420), а сема на позначення 'шаткувати капусту для засолювання', крім *шатко'вати*<sup>і</sup>, має ще назву *с'екти*, напр.: *с'ека'чем с'е'чем у 'д'е'жці' і 'капусту дл'а 'к'іслога борш'чу* (Л. А. Павлішина, ЧВ.).

Сема 'ганчірка, з допомогою якої виймають із печі або беруть горшки' у досліджуваних говірках реалізується лексемою *о'нуча* (ЧВ., В., Р-Ж.), напр.: *га'рачу по'суду 'ток'і о'нучої т'реба брат* (Л. А. Павлішина, ЧВ.) та лексемою *ш'матка*, напр.: *чаву'ни' с 'печ'і ви'майу ш'маткої* (Г. К. Макуха, О. С. Можарчук, ЧВ.). Лексема *о'нуча* в літературній мові має значення 'шматок тканини, яким обмотують ноги перед взуванням (перев. у чоботи)' та 'шматок старої, брудної тканини; ганчірка'(розм.) (СУМ, V, с. 699), а лексема *ш'матка* – 'кусок, клапоть тканини (перев. старої, зношеної); ганчірка' (СУМ, XI, с. 499).

Названі лексеми є полісемічними, оскільки в говірці с. Червона Волока позначають семи 'шматок тканини, якою мотають ноги, коли вдягають чоботи' (*'д'еду 'пойде на о'нучи' в 'чоботи'*), а *ш'матка* – 'одяг взагалі', 'одна одежина одягу' (*ш'мат':е у ба'зар'і в че'вер 'мона ку'п'іт' / до нас на 'центр прийе'жайе* (О. С. Можарчук, ЧВ.).

Лексема *о'нуча* наявна і в інших говірках середнього Полісся з семантикою:

- 1) ганчірка для миття підлоги;
- 2) ганчірка, якою користуються на кухні;

3) кусок полотна чи сукна для обмотування ніг під деяке взуття (переважно під чоботи) (Виступовичі, Овруцький р-н, Житом. обл.) (СПГ, с. 144).

Отже, ЛСГ на позначення кухонного начиння в досліджуваних середньополіських говірках Лугинського району Житомирської області реалізована 15 семами. Більшість аналізованих номенів мають паралелі в інших говірках Середнього Полісся та наявні в літературній мові, хоча відрізняються фонетичними та граматичними особливостями, зумовленими рисами середньополіського діалекту. Відзначені лексеми переважно є питомими слов'янськими назвами.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Говірки Чорнобильської зони. Системний опис / За ред. П. Ю. Гриценка. – К.: Довіра, 1999. – 272 с.
2. Гоца Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Ужгород, 2001. – 20 с.
3. Очеретний А. Д. Говори Уманського району на Черкащині // Наук. зап. Київськ. пед. ін-ту. – Т. 24. – 1957. – С. 109-127.
4. Очеретний А. Д. Деякі особливості сільськогосподарської лексики говірок західної Черкащини // Звітно-наукова конференція кафедр КПІ за 1960 р.: Тези доповідей. – К.: Вид-во КДУ, 1961. – С. 54–56.
5. Очеретний А. Д. До питання про діалектний словник говірок західної Черкащини // Наук. записки. Вісник Київськ. пед. ін-ту: Тези доповідей. – К.: Вид-во КДУ, 1960. – С. 51-53.
6. Очеретний А. Д. Из наблюдений над бытовой лексикой восточноподольских говоров украинского языка // Совещание по ОЛА. – М.: Наука, 1972. – С. 121-124.
7. Очеретний А. Д. Лексичні контакти східного і західного діалектних ареалів української мови // XIV республіканська діалектна нарада. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 54-56.
8. П'яст Н.Й. Принципи номінації української номенклатури предметів посуду // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія: Зб. наук. праць: У 2 ч. / Упоряд. В. Ф. Чемес. – К., 2001. – Ч. 2. – С. 264-271.
9. П'яст Н. Й. Становлення лексико-семантичної групи на позначення посуду для напоїв // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць / Редкол.: В. І. Гончаров та ін. – К., 2002. – С. 213-222.
10. П'яст Н. Й. Формування тематичної групи “назви посуду” в сучасній українській літературній мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2003. – 19 с.

11. Спанатій Л. С. Гончарна лексика в говорах української мови: Дис... канд. філол. наук. – Миколаїв, 1997. – 216 с.
12. Турчин Е. Д. Лексика питання в українських восточнополесских говорах: Автореф. дисс... канд. філол. наук. – К., 1990. – 22 с.

### **СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ**

СУМ	Словник української мови. – К., 1970 – 1980. – Т. I – XI.
СПГ	Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – 260 с.
СУМ	Словник української мови. В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

### **СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ**

- В. – Волошино Лугинського району Житомирської області.  
Р-Ж. – Рудня-Жеревці Лугинського району Житомирської області.  
ЧВ. – Червона Волока Лугинського району Житомирської області.

### **СПИСОК ІНФОРМАТОРІВ**

1. Великдус Марія Мойсіївна (с. Рудня-Жеревці).
2. Голеня Галина Миколаївна (с. Волошино).
3. Курта Єкилина Григорівна (с. Рудня-Жеревці).
4. Макуха Ганна Карпівна (с. Червона Волока).
5. Можарчук Ольга Саківна (с. Червона Волока).
6. Павлішина Лідія Адамівна (с. Червона Волока).
7. Самойлюк Ганна Степанівна (с. Волошино).